

ВИПРОБОВУВАННЯ ХОЛОДНОЮ ВІЙНОЮ: ПЕРШІ ПІСЛЯ НЮРНБЕРГА СПРОБИ ПОКАРАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНЦІВ

У статті розглядаються справи Андріє Артуковича та Адольфа Ейхмана, як найважливіші та найбільш показові приклади переслідування воєнних злочинців Другої світової війни в нових політико-правових умовах, що сформувалися у зв'язку із завершенням Нюрнберзького процесу та початком холодної війни.

Ключові слова: Артукович, Ейхман, воєнні злочини, холодна війна.

Кулеба Д. И. Испытание холодной войной: первые после Нюрнберга попытки наказания военных преступников.

В статье рассматриваются дела Андрије Артуковича и Адольфа Эйхмана, как самые важные и наиболее показательные примеры преследования военных преступников Второй мировой войны в новых политико-правовых условиях, которые сформировались в связи с завершением Нюрнбергского процесса и началом холодной войны.

Ключевые слова: Артукович, Эйхман, военные преступления, холодная война.

Kuleba D. I. The Cold War Test: First Post-Nuremberg Attempts To Try War Crime Criminals.

The article highlights the cases of Andrija Artukovic and Adolf Eichman as the most important and illustrative examples of the prosecution of WWII war criminals in the new political and legal conditions formed after the Nuremberg trial and the beginning of the Cold War.

Keywords: Artukovic, Eichman, war crimes, Cold War.

Нюрнберзький трибунал, безсумнівно, став проривом у розвитку міжнародного кримінального права. Завдяки єдності Об'єднаних Націй наприкінці Другої світової війни вдалося створити прецедент, що визначив подальший розвиток міжнародного права. Водночас, потрібно пам'ятати, що між Нюрнбергом та його першим логічним наступником – Міжнародним трибуналом для колишньої Югославії – пройшло 48 років.

Важливе значення для розуміння сучасного стану міжнародного кримінального правосуддя має чітке усвідомлення того, що відбувалося в міжнародному кримінальному праві протягом цих років, що стримувало, а що сприяло розвитку інституту індивідуальної кримінальної відповідальності за вчинення міжнародних злочинів. У цьому контексті особливий інтерес становлять перші десятиліття після Нюрнберга, коли нове міжнародне кримінальне право постало перед своїм першим життєво важливим викликом – на зміну єдності ключових держав – переможниць у Другій світовій війні прийшла холодна війна між ними самими. Саме до цього періоду відносяться справи Артуковича та Ейхмана, що перебувають в центрі уваги цієї статті.

Міжнародне кримінальне право переживає свій бурхливий розвиток, що, зрозуміло, відображається у численних публікаціях. Для цілей цієї статті особливий інтерес становлять роботи К. Пайла, Х. Арендт, Р. Рашке, Е. Дабрінгхауса, Н. Зелінської, відповідні рішення судів США, а також повідомлення ЗМІ того часу.

З урахуванням викладеного мета цієї статті полягає у висвітленні особливостей притягнення до індивідуальної кримінальної відповідальності в національних судах за вчинення міжнародних злочинів під час Другої світової війни, після завершення роботи Нюрнберзького трибуналу та в умовах початку холодної війни.

Почати необхідно з того, що після історичного Нюрнберзького прориву в розвитку інституту індивідуальної кримінальної відповідальності за вчинення міжнародних злочинів найважливіше питання полягало у тому, чи стане прецедент створення та роботи Міжнародного воєнного трибуналу загальноприйнятною нормою, що дозволить на практиці реалізувати гасло про невідворотність правосуддя для нацистських воєнних злочинців.

Уже з середини 1947 року ставлення союзників по антигітлерівській коаліції до цього питання почало кардинально змінюватися. Їхня позиція ґрунтувалася на двох важливих аргументах. По-перше, у світі розгорталася протистояння двох систем – «капіталістичної» та «комуністичної». На цьому тлі перемога у боротьбі за прихильність еліт та населення тих країн, на території яких ця боротьба була найзапеклішою, була важливішою за перемогу справедливості. По-друге, дуже швидко з'ясувалося, що набагато корисніше використовувати воєнних злочинців у цілях власної національної безпеки, ніж засуджувати їх до ув'язнення чи страти.

На цьому тлі перші ж спроби притягнути до відповідальності одіозних нацистських злочинців у нових політико-правових умовах стали викликом для міжнародного кримінального правосуддя. Першою була справа Андріє Артуковіча, хорватського державного діяча часів Другої світової війни, якого за вчинені ним злочини Міністерство юстиції США для нагнітання пристрастей називало не інакше як «Балканський м'ясник», хоча так і не вдалося знайти докази того, що він справді мав таке прізвисько в Югославії [1, р. 133].

Уперше після Нюрнберга суд над воєнним злочинцем так тісно переплівся з політикою, правом та громадською думкою. Та на відміну від Нюрнберга це переплетіння вже не було таким однозначним і не мало спільної мети – покарати злочинців. Новий вузол зав'язався не в умовах єдності Об'єднаних Націй, а їх перебування по різні лінії фронту холодної війни, і про спільну відповідь на питання про невідворотність покарання вже було годі говорити.

Розгляд справи Артуковіча в США, що з перервами тривав з 1952 до 1986 року, був першим серйозним іспитом такого роду для американської політики та правосуддя. Наскільки успішно цей іспит було складено, свідчить думка низки експертів про те, що ця справа продемонструвала «як вирождення судового нагляду в Америці, так і політизацію американських судів» [2].

Під час Другої світової війни Артуковіч був гарним хорватом, католиком, адвокатом і міністром внутрішніх справ у пронацистськи налаштованому уряді «незалежної» Хорватії. За інформацією комуністичного уряду Югославії, перебуваючи на цій посаді, він відіграв провідну роль у запровадженні в країні расистських законів, концентраційних таборів, що призвело до вбивства понад семисот тисяч осіб з числа цивільного населення та військовополонених. Зрозуміло, що природні вороги «незалежної Хорватської держави» – серби, цигани та євреї – були першочерговими цілями для знищення.

У травні 1945 року Артуковіч втік до Австрії, де був затриманий британськими військовими, однак після допиту відпущений. У 1948 році він за підтримки швейцарським паспортом на підставі туристичної візи переїхав до США, де і розпочав тихе життя гарного сусіда та прихожанина католицької церкви у затишній Каліфорнії.

Власті США вже у 1949 році встановили справжню особу Артуковіча та знали про його роль під час Другої світової війни, але не вжили щодо нього жодних заходів. Югославія, яка оголосила Артуковіча у розшук ще у 1946 році за обвинуваченням у вчиненні воєнних злочинів, дізналася про місце його перебування і 1951 року звернулася до Вашингтона із запитом про екстрадицію.

Белград при цьому зробив один критично важливий крок, який став запорукою остаточного успіху – документи на Артуковіча пішли не лише до офіційних органів США, що, найвірогідніше, дозволило б тихо поховати справу, а й у ліберальні американські ЗМІ та єврейські організації, що вивело її на світло. У цій нерівній боротьбі комуністична Югославія отримала надійних союзників.

Справа Артуковіча опинилася на перших шпальтах газет. В умовах широкого розголосу Артуковіча було заарештовано. У 1952 році Окружний суд розглядав справу про його депортацію на основі Хабеас Корпус, постановивши, що екстрадиція була неможливою, оскільки між США та Югославією був відсутній відповідний договір [3]. Обвинуваченого випустили під заставу на час розгляду апеляції на це рішення суду. Однак потрібно розуміти, що такий судовий висновок не був взятий зі стелі, оскільки з моменту порушення справи на уряд США чинили тиск антикомуністи, об'єднання хорватських емігрантів та католицька церква, які вимагали відмовити у екстрадиції.

В умовах глобальної війни з комунізмом адміністрація США, природно, зайняла сторону останніх, і ФБР інформувало Державний департамент США про доцільність захисту і неприпустимість видачі Артуковіча. Після цього його звільнили з-під варти. В очікуванні розгляду справи про екстрадицію представник Міністерства юстиції США прямо попередив міграційну службу стосовно Артуковіча, що «коли його єдиний злочин був проти комуністів, я думаю, він має отримати притулок у США» [2].

Розсекречені вже у XXI столітті матеріали по цій справі свідчать, що фактично з цього моменту ФБР взяло Артуковіча під захист від спроб Югославії або Ізраїлю тим чи іншим чином домогтися його видачі або, у разі неможливості цього, фізичного знищення (спроби замаху на Артуковіча з боку останніх справді мали місце) [4]. Великий хорватський націоналіст і тепер за сумісництвом тихий американець, з його знаннями та контактами, був потрібен Вашингтону у великій грі проти комуністів.

Справа Артуковіча почала неспішно блукати американськими судами, маючи на меті вишукано-юридично очистити обвинуваченого від обвинувачень та захистити від можливої

депортації, а по-суті, відкриваючи все більш непривабні сторони американської політики та правосуддя часів холодної війни. У 1954 році Апеляційний суд не підтримав рішення Окружного суду, зазначивши, що Артукович підлягав екстрадиції на підставі договору між США та Сербією 1902 року. Федеральна Республіка Югославія була правонаступником Сербії за цим договором, а отже, між двома країнами існувала договірна база для видачі воєнного злочинця [5].

Справа повернулася до Окружного суду, і в 1956 році політика тут остаточно перемогла право, на декілька десятків років створивши важливий прецедент для справи міжнародного переслідування воєнних злочинців. Окружний суд заперечив позицію Апеляційного суду і постановив, що згаданий договір не може бути застосований у справі Артуковича, оскільки діяння, в яких його обвинувачують, є не воєнними, а політичними злочинами, вчиненими під час політичної боротьби за владу в Хорватії в ході Другої світової війни [6].

Цю позицію підтримав Верховний Суд США, і в 1957 році знову ж таки Окружний суд Каліфорнії остаточно заявив про відсутність підстав для екстрадиції. По-суті, американське правосуддя визнало Артуковича жертвою політичної боротьби, а санкціоноване ним масове вбивство тисяч мирних жителів та військовополонених кваліфікувало як політичний злочин [7]. Артуковича звільнили і почали докладати зусиль для того, щоб він залишився у США та уникнув відповідальності.

Важливо розуміти, що всі ці події відбувалися за часів першої і найсильнішої антикомуністичної істерії у США, коли холодна війна різко набирала обертів, а на чолі Америки стояли такі її хрестоносці, як Гаррі Трумен та Двайт Ейзенхауер. До справи повернулися лише наприкінці 70-х років, коли холодна війна почала теплішати. Тож коли югославський уряд передав до США зібрану за останні роки солідну доказову базу злочинних діянь Артуковича, їх розглядала вже інша Адміністрація. Белград та єврейські організації мобілізували всі свої сили, й американське суспільство накрила друга хвиля дискусії між тими, для кого боротьба з комунізмом була важливішою за боротьбу з воєнними злочинами, та між католицькою церквою і єврейськими організаціями Америки.

Справа Артуковича знову опинилася в суді. Кардинал Римської католицької церкви Тімоті Маннінг з Лос-Анджелесу публічно закликав суд милосердно поставитися до воєнного злочинця на тій підставі, що за роки проживання в Америці він був гарним християнином і заслужив повагу священників свого приходу... Регіональний директор Антидефамацийної ліги Харві Шехтер був «шокований і засмучений» таким закликом [8]. Цей обмін категоричними заявами спровокував справжню публічну війну за Артуковича, в якій одні таємно та явно чинили опір його екстрадиції, все ще апелюючи до боротьби з комунізмом, а інші всіма силами домагалися його видачі, апелюючи до необхідності покарання воєнного злочинця.

У 1986 році суд нарешті змінив раніше висловлену позицію і присудив видати вже німецького Артуковича (87 років) Югославії. Показово при цьому, що американський суд не підтримав розтиражоване твердження про причетність обвинуваченого до загибелі понад 700000 осіб, а чітко визначив кримінальні епізоди, за участь в яких Артукович підлягав екстрадиції до Югославії. Ними були: i) вбивство адвоката Єси Відіча; ii) розстріл 400–500 військовополонених під час їх перевезення з Кресіміра до Керестінеца наприкінці 1941 року; iii) розстріл цивільного населення низки сіл довкола містечка Вргінмост на початку 1942 року; iv) розстріл близько 5000 осіб з числа цивільного населення поблизу монастиря Москеніка у Козарському регіоні в 1942 році; v) вбивство декількох сотень партизан поблизу Самоборського замку на початку 1943 року [9].

Для збереження обличчя Вашингтону вдалося отримати від Белграда гарантії, що суд над виданим злочинцем буде максимально відкритим та відповідатиме американським стандартам правосуддя. У 1986 році, через тридцять п'ять років (*sic!*) після запиту про його екстрадицію, Артукович проти волі опинився на рідній землі. Вдома він був засуджений до страти за обвинуваченням у вчиненні згаданих воєнних злочинів, але з огляду на тяжкий стан здоров'я виконання вироку відклали. Бог, в якого так вірив Андріє Артукович і в якому шукав універсального виправдання своїм вчинкам, забрав його раніше правосуддя. У 1988 році він помер своєю смертю у в'язниці.

Другою подією була справа Ейхмана 1960 року [10]. Під час Другої світової війни Адольф Ейхман був керівником секції «В» гестапо, що відповідала за «остаточне вирішення єврейського питання». Після поразки Німеччини він пройшов вже відомий нам зі справи Артуковича і загалом доволі класичний шлях нацистського втікача, блукаючи країнами у пошуку надійного притулку. Врешті-решт, у 1950 році він з незаконно отриманим проїзним документом МКЧХ під чужим ім'ям переїхав до Аргентини.

З 1958 року про місцезнаходження Ейхмана та його нове ім'я знали спецслужби ФРН та США, але з політичних мотивів свідомо не вжили жодних кроків для його затримання. США, як ми вже побачили зі справи Артуковіча, намагалися не судити нацистських злочинців, а тримати їх на гачку і використовувати у власних цілях. ФРН, у свою чергу, боялася, що у разі допиту Ейхмана він надасть свідчення про участь в геноциді євреїв Ганса Глобке, який у 50-х замість лави підсудних опинився на поважній посаді та у статусі найближчого соратника німецького канцлера Конрада Аденауера. Інтереси Берліна та Вашингтона зійшлися не лише у підкилимній грі, а й на сторінках американського часопису «LIFE», коли ЦРУ забезпечило видалення з опублікованих у ньому мемуарів Ейхмана будь-яких згадок про Глобке.

Між тим, уряду Ізраїлю також стала відома інформація про місце проживання Ейхмана, але він не звернувся до Аргентини з офіційним запитом про видачу злочинця. Доцільність такого рішення стане очевидною лише через десятиліття – коли Франція у 1971 році звернеться із запитом про видачу воєнного злочинця Клауса Барбі до уряду Болівії, то останній надасть свою згоду лише 1983 року. При цьому, хоча Барбі перебував у Болівії, його екстрадиції до Франції перешкоджали США та ФРН, на розвідувальні служби яких він працював [11]. А Артуковіч, як ми побачили, був взагалі виданий лише через тридцять п'ять років після першого запиту про це.

У травні 1960 року в результаті операції ізраїльської спецслужби Ейхман був незаконно затриманий в Аргентині та доставлений до Ізраїлю. Цей крок мав важливий міжнародно-правовий наслідок – у травні цього ж року Аргентина звинуватила Ізраїль у порушенні її суверенітету й навіть ініціювала з цього приводу термінове засідання Ради Безпеки ООН, на якому була ухвалена спеціальна резолюція [12]. СРСР та Польща демонстративно утрималися від голосування, але це, звісно, не завадило ухваленню рішення.

Рада Безпеки відзначила, що подібні кроки, у разі повторення, можуть поставити під загрозу міжнародний мир та безпеку, запропонувала Ізраїлю належним чином задовольнити вимоги Аргентини та закликала дві країни до розвитку дружніх відносин. У преамбулі резолюції Рада чітко наголосила, що її позиція жодним чином не може бути використана для виправдання огидних злочинів Ейхмана. Обличчя усіх причетних до процесу були врятовані, і вже у серпні сторони виступили із спільною заявою, в якій визнали порушення основних суверенних прав Аргентини і при цьому не поставили під сумнів правомірність наслідків такого порушення.

В Ізраїлі в цей час діяв закон «Про покарання нацистів та за співробітництво з нацистами» 1950 року, який встановлював кримінальну відповідальність за вчинення злочинів проти єврейського народу, злочинів проти людяності, воєнних злочинів та злочинів ворожої організації. При цьому визначення «злочину проти єврейського народу» ґрунтувалося на визначенні злочину геноциду, передбаченого у статті II Конвенції 1948 року, а всіх інших злочинів – на визначеннях відомого Окупаційного закону № 10. Адольфу Ейхману висунули обвинувачення у вчиненні усіх цих злочинів. Таким чином, справа Ейхмана стала першим в історії прецедентом кримінального переслідування особи за вчинення геноциду, адже у Нюрнберзі за геноцид не судили.

Справу розглядав місцевий суд Єрусалима, а апеляцію на його рішення Верховний Суд Ізраїлю. На суді виступили сто свідків, показанням яких приділялася особлива увага ЗМІ, які широко транслювали та висвітлювали весь хід процесу. Аргументи захисту зводились до тверджень про незаконність затримання Ейхмана, неналежності його справи до юрисдикції ізраїльського суду, порушення останнім принципу *nullum crimen sine lege*, порушенні судом доктрини державного акта та виконання ним у 1941-1945 роках наказів вищого керівництва, що мало б звільнити його від відповідальності. Цілком в дусі будь-якого звичайного воєнного злочинця Ейхман також відмовився визнавати свою юридичну вину за скоєне, але визнав, що «в людському плані» він був винен у депортації євреїв, яка фактично означала їх смерть.

Суд Єрусалима обґрунтовано спростував аргументи захисту. Цікаво при цьому, що ім'я жодного чинного чиновника уряду ФРН, причетного до нацистських злочинів, на процесі не пролунало... Завершився суд виголошенням обвинувального вироку за всіма пунктами обвинувачення і засудженням Ейхмана до страти. 31 травня 1962 року Ейхмана було страчено.

Справи Артуковіча та Ейхмана стали дзеркалом свого часу, продемонструвавши невірність ключових проблем застосування норм міжнародного кримінального права: взаємну недовіру держав, використання ними воєнних злочинців для досягнення власних політичних цілей в обмін на гарантування їхньої безпеки від кримінального переслідування, тлумачення національними судами принципів Нюрнберзького статуту у світлі національних інтересів. Він також нагадав світові про те, що попри Нюрнберг багато воєнних злочинців залишалися непокараними.

Водночас ці дві справи стали потужним імпульсом для відновлення зацікавленості у розслідуванні нацистських злочинів. Ініційовані журналістами, громадськими організаціями вони до кінця 1970-х років відкрили жахливу картину прихованого співробітництва провідних демократичних держав із злочинцями. Це спонукало уряди до спростування численних обвинувачень на їхню адресу шляхом відновлення судових процесів над нацистами. Важливо розуміти, що ЗМІ та громадські активісти зробили для покарання нацистських воєнних злочинців більше, ніж уряди провідних держав світу.

Відновлення переслідування нацистських воєнних злочинців мало, однак, вагомий негативний наслідок – повернувши увагу до історії, виконавши просвітницьку функцію для повоєнного покоління, воно водночас відвернуло його увагу від проблем сучасності. Тож зосередивши увагу на гонитві за нацистами, міжнародна громадськість оминула рівноцінною увагою факт невідповідності кількості фактично вчинених злочинів кількості кримінальних переслідувань осіб за злочини, вчинені в ході численних регіональних збройних конфліктів часів холодної війни. І це при тому, що війни не стали гуманнішими, а нові злочини проти людяності, вчинені репресивними урядами проти населення власних країн, набували все більших масштабів.

У результаті сучасникам було практично нічого не відомо про переслідування злочинів, учинених Францією в Алжирі або СРСР в Афганістані. Італія, Франція та Швеція безуспішно намагалися ініціювати кримінальне переслідування осіб за злочини, вчинені в Аргентині під час правління там хунти. Зміни почали відбуватися лише у зв'язку з війною у В'єтнамі, однак цей період становлення інституту індивідуальної кримінальної відповідальності за вчинення міжнародних злочинів потребує окремого розгляду.

Список використаних джерел:

1. Pyle C. H. Extradition. Politics, and Human Rights / C. H. Pyle. – Philadelphia : Temple University Press, 2001. – 456 p.
2. Blumenthal R. Andrija Artukovic, 88, Nazi Ally Deported to Yugoslavia, Is Dead // The New York Times, January 19, 1988.
3. Artukovic v. Boyle, 107 F. Supp. 11, District Court, SD California, 1952 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://scholar.google.com.ua/scholar_case?case=4876971629337573320&hl=en&as_sdt=2,5&as_vis=1.
4. Rashke R. The Butcher of the Balkans. Part Two [Електронний ресурс] / R. Rashke. – Режим доступу : <http://www.richardrashke.com/the-butcher-of-the-balkans-part-two/>.
5. Ivancevic v. Artukovic, 211 F. 2d 565, Court of Appeals, 9th Circuit, 1954 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://scholar.google.com.ua/scholar_case?case=11748723781427639264&hl=en&as_sdt=2&as_vis=1&oi=scholar&sa=X&ei=CJQIUuDSCImQtAbPtoDYBg&ved=0CCcQgAMoADAA.
6. Artukovic v. Boyle, 140 F. Supp. 245, District Court, SD California, 1956 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://scholar.google.com.ua/scholar_case?case=15138769649693225893&hl=en&as_sdt=2&as_vis=1&oi=scholar&sa=X&ei=zZUIUquHNcvmtQb0_oDgCg&ved=0CCcQgAMoADAA.
7. Karadzole v. Artukovic, 247 F. 2d 198, Court of Appeals, 9th Circuit, 1957 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://scholar.google.com.ua/scholar_case?case=15838583066518401182&hl=en&as_sdt=2&as_vis=1&oi=scholar&sa=X&ei=6JYIUvWeNcLZtAb9i4GQDA&ved=0CCcQgAMoADAA.
8. Decker C. Support for Artukovic by Manning Called Shock / C. Decker // The Los Angeles Times, January 05, 1985.
9. Artukovic v. Rison (matter of extradition of Artukovic), 628 F. Supp., 1370 (1986), District Court, C.D. California, 1986 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dipublico.com.ar/english/artukovic-v-rison-in-the-matter-of-the-extradition-of-artukovic/>.
10. Arendt H. Eichmann in Jerusalem: a Report on the Banality of Evil / H. Arendt. – Penguin Books, 1994. – 312 p.
11. Dabringhaus E. Klaus Barbie: The Shocking Story of How The U.S. Used This Nazi War Criminal as an Intelligence Agent: A First Hand Account / E. Dabringhaus. – Acropolis Books, 1984. – 207 p.
12. Question Related to the Case of Adolf Eichman / UN Yearbook 1960. – P. 196–198.

** Кулеба Дмитро Іванович – кандидат юридичних наук, асистент кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*